

irányultsága nem is a legmagasabb rendű erkölcsi végcél. (...) Ha tehát örökké szereti az ország gyülekezetét (Ef 1,4.6), akkor a benne egyesülő individuumokat már eleve annyiban is szereti, amennyiben az országba kívánja emelni őket. Ha pedig ezek bűnösök, Isten a bűnösöket is szereti az eszméjük szerinti meghatározottságukra tekintettel.”²⁷

²⁷l. m. 301skk.

Edward Schillebeeckx

²⁸Loisy hírhedt művének, a *L'Évangile et l'Église*-nek (Paris, 1902) első, *Le Royaume des Cieux* című fejezete (1–39) kellő bevezetést nyújt mindehhez.

²⁹A műből vett szakaszok a német fordításból származnak: *Jesus. Die Geschichte von einem Lebenden*. (Ford. H. Zulauf.) Freiburg-Basel-Wien, 1975.

Bármilyen érdekes is lenne, átlépve a 20. századba, megvizsgálni Adolf von Harnack és Alfred Loisy Isten országának kérdése körüli nézeteltéréseit, vagyis a kultúrprotestantizmus és katolikus modernizmus Isten országára vonatkozó elgondolásait,²⁸ Isten országa fogalmának a katolikus egyháztan megújulásában játszott szerepét stb., utolsó példaként álljon itt Edward Schillebeeckx számos vitát keltett *Jezus, het verhaal van een levende* [Jézus, egy élő történet] című műve.²⁹ Schillebeeckx szerint „Isten országa Isten szuverén Teremtőként birtokolt sajátosan isteni funkciójának megvalósulása: mint »király« üdvösséget adományoz annak, aminek életet adott. Az ország eljövetele azt jelenti, hogy Isten embereket keres, azért, hogy »uralmát« megvalósíthatóvá tegye világunkban” (125). Bár Isten országa még nem valósult meg, „Jézus jövőre irányultsága lényegében az istenuralom eljövételére vonatkozik” (143), „az eljövendő ország gyakorlata már most megvalósítható” (144). „Isten uralma megfelelő cselekvést követel” (144), vagyis „Isten országa és az ortopraxis szorosan összefonódik” (143). A szenvedőkhöz fordulva Isten „eleven példázatát” (141) megjelenítő Jézus példázatai szerint „kivált Isten irgalmas cselekvésének (...) kell például szolgálnia azoknak, akik be akarnak lépni Isten országába”, vagyis „az Isten országa és az ortopraxis közötti összefüggés e ponton (...) az embertársaknak való irgalmas önátadásban konkretizálódik” (147). A „sokkoló” (146) példázatok mellett Isten országa áll a Jézus „eszkatologikus forradalmát” (153) megjelenítő boldogmondások középpontjában is. „Jézussal Isten országa érkezik el [a szegényekhez]. Jézus megkönyörül a szegényeken. Az emberiség érthetetlen szenvedéstörténetével szemben (minthogy a magunk emberisége alapján nem lelünk gyógyírt rá) maga Isten lép most fel. Jézus eképpen elsősorban azt az üzenetet hozza »Istentől«, hogy Isten radikálisan nemet mond az emberi szenvedéstörténetre” (157). Jézus csodáiban feltárul, hogy „Jézusban Isten országának *jót cselekvő* (vö. Mk 7,37) valósága” van jelen (172). Jézus, akinek „emberi proegzisztenciája köztünk, emberek között maga Isten proegzisztenciájának vagy önátadásának szentsége”, „önmagát elfeledve tökéletesen azonosította magát Isten ügyével mint az ember ügyével,” s már elővételezve élte Isten országának gyakorlatát, amelyet Isten [a feltámadásban] igazolt” (595). Jelenünk a megváltás ténylegessége mellett is a jövőre irányul, s ez az „emberi jövő tökéletesen nyitott”, „az átfogó elméleti rendszerek Jézus után is merő ideológiák”. De e nyitottság ellenére „az eszkatologikus ország gyakorlata világunkban és történelmünkben tökéletesen lehetséges” (595).

FABINY TIBOR

„Entosz hümon”

Isten országának forradalma és Isten népének keresztje

1955-ben született Budapesten. Irodalomtörténész, teológus, szerkesztő. Az MTA Modern Filológiai Bizottság tagja, a Magyar Luther Szövetség világi elnöke, a Hermeneutikai Kutatóközpont igazgatója, a PPKE BTK Angol Intézetének professzora. Legutóbbi írását 2002. 12. számunkban közöltük.

Jézus Krisztus Urunk földi szolgálata idején Isten országáról — más fordításban: királyságáról, uralmáról — tanított, és aztán megszületett az egyház. Szent Ágoston Isten városáról írt, Luther inkább Isten néperől szeretett beszélni. Világosan látnunk kell a fogalmak közötti különbséget. Először az „Isten országának” újszövetségi fogalmát, mint az emberi életbe felülről betörő forradalmat járjuk körül, különösen is Luther értelmezésében, majd Luther dinamikus egyházfogalmát idézzük fel, ami számára Isten népének küzdelmét, a kereszt hordozását jelentette.

1. Isten országa, uralma, királysága

Az eredeti görög kifejezés így hangzik: *baszileia*, ami azt jelenti: „uralom”, „királyság”. Már az Ószövetségben gyakran találkozunk ezzel a képpel, hogy Isten „király”, királyként uralkodik, vagy fog uralkodni. „Az Úr a mennyben állította fel trónját, királyi hatalmával mindenben uralkodik” — olvassuk a 103. zsoltár 19. versében.

Az ószövetségi apokaliptikában, Dániel könyvében olvashatunk egy nagy szoborról, ami Nabukonodozor babilóniai király álmában jelent meg. A feje színaranyból, a melle és a karjai ezüstből, a hasa és az oldala rézből, a lábszárai vashból, a lábai pedig vasból és rézből voltak. Az álom szerint kéz érintése nélkül egy nagy kő zuhant le, és darabokra zúzta a szobrot. Az egész olyan lett, mint a „nyári szérűn a polyva”. Dániel, az élő Isten prófétája elmagyarázza a királynak, hogy a különböző fém testrészek különböző földi királyságokat jelképeznek. Nabukonodozor az aranyfej, de utána már csak alacsonyabb rendű birodalmak következnek. Az egymás után következő földi birodalmak mind megsemmisülnek: „Ezeknek a királyoknak az idejében támaszt a menny Istene egy királyságot, amely nem semmisül meg soha, és a királyi uralom más népre nem száll át. Összetöri mindezeket a királyságokat és véget vet nekik, maga pedig fennáll mindörökké” (Dán 2,44). Dániel könyve arra tanít, hogy az emberi országok, a földi birodalmak csak átmenetiek és múlandóak, Isten országa viszont állandó és örökkévaló. Isten a történelemnek is ura. „Ő szabja meg a különböző időkét és alkalmakat. Királyokat taszít el, és királyokat támaszt” (Dán 2,21).

Jézus tanításának lényege Isten országának meghirdetése volt. Már Keresztelő János is azt prédikálta: „Térjete meg, mert elközelített a mennyek országa” (Mt 3,2). A kíváncsi, provokatív fari-

Nabukonodozor álma

zeusok megkérdezték Jézust: „mikor jön el az Isten országa”. Erre Jézus így válaszolt: „Az Isten országa nem úgy jön el, hogy az ember jelekből következtethetne rá. Azt sem mondhatják: Íme, itt vagy íme, ott van. — Mert az Isten országa közöttetek van!” (Lk 17,20–21). Az időpontokban és térben, az „akkor” és „akkor”, az „itt” és „ott”-ban gondolkodó farizeusoknak Jézus meghökkenítő módon arra mutat rá, hogy Isten uralma és országa más minőség, olyasmi, ami felülről betör az emberek életébe, ami felforgatja, kizökkenti őket eddigi gondolkodásmódjukból. Isten országa: forradalom.

Entosz hümon

„Isten országa közöttetek van.” Régebbi fordítások az *entosz hümon* így adják vissza: „ti bennetek van”. A mai katolikus és protestáns fordítók szerintem helyesen járnak el, amikor a „köztetek van” megoldást választották. Ezt én így fordítanám, magyaráznám: „Hát nem veszitek észre, hogy én vagyok közöttetek, én vagyok az Isten országa, én vagyok Isten uralmának követe. Én vagyok, aki meghasonlást támasztok Atyák és fiak, testvérek, népek és nemzetek, birodalmak között. Én vagyok az a kéz érintése nélkül lecsett kő, aki ledönti a szobrot, polyvává zúzza azt, majd »nagy hegygé lesz és elfoglalja az egész földet.«”

Jézus Krisztussal a bűn nélküli isteni valóság, „Isten uralma” tört be az ember egyéni életébe, az egyes népek és az egyes birodalmak történetébe, sőt, a történelem menetébe. Jézus az a kő, aki kéz érintése nélkül lecsik; az a kő, akit az építők megvetettek: „aki erre a kőre esik, összezúzza magát, akire pedig ez a kő ráesik, azt szétmorzsolja” (Mt 21,44).

Ez az a Jézus, aki földi életében állandóan arról tanít, hogy milyen az Isten országa. A Hegyi beszéd boldogmondásaiban Jézus egy-egy pillanatra villantja fel az Isten országát: „Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa.” „Boldogok, akiket az igazságért üldöznek, mert övék a mennyek országa” (Mt 5,3,10). A boldogmondásokban Jézus pillanatképeket villant fel, égen átcikázó villámként világítja be nekünk az Isten országát. Cselekedeteivel is tanított Jézus az Isten országáról: „Engedjétek hozzám jönni a gyerekeket, mert ilyeneké az Isten országa.”

Jézus példázatai Isten országából

Ugyanakkor Jézus a példázataiban konkrétan is megjeleníti, hogy mi az Isten országa. Nem arról beszél, hogy Isten országa ilyen vagy olyan minőség, hanem arról, hogy Isten országa: történés. Isten országa nem „itt” vagy „ott” van, hanem az Isten országa történik. Isten országa esemény, forradalom, ige — ami úgy történik, mint a mag és a növekedés. Isten országa, uralma Isten cselekvése, az életet támasztó ige hirdetése és új élet fogantatása. Isten országa növekedés, organikus folyamat.

Isten országa „olyan”, mint amikor a magvető jó búzamatot vet a szántóföldbe (de az ellenség konkolyt vet a búza közé); mint a mustármag (ami ugyan kisebb minden veteménynél, de fává lesz és fészket raknak rajta az ég madarai); mint a kovász

A szántóföldbe rejtett kincs

(amit belekever az asszony a lisztbe és tésztává lesz); mint a szántóföldbe elrejtett kincs (amit, ha megtalál az ember, mindenét eladja érte); mint a kereskedő, aki nagy értékű gyöngyöt talál (és mindenét eladja, hogy megvegye azt); mint a tengerbe vetett háló (amely mindenféle halat összefog).

Nézzük csak meg közelebbről az egyiket: a szántóföldbe rejtett kincs példázatát. „Hasonló a mennyek országa a szántóföldben elrejtett kincshez, amelyet, miután az ember megtalált, elrejt, örömeiben elmegy, eladja mindenét, amiye van, és megveszi a szántóföldet” (Mt 13,44). Paul Ricoeur szerint három mozzanatot figyelhetünk itt meg: Az első a *találkozás* mozzanata. Váratlanul rábukkan a Kincse az ember. A második a *megfordulás* mozzanata: „eladja mindenét, amiye van”. A harmadik az *elkötelezés* mozzanata: „megveszi a földet”. Ilyen egyszerű az Isten országa: Találkozunk a nagy kincessel, az Evangéliummal; megfordulunk: megváltozik az életünk, a gondolkodásunk (*meta-noia*): amit jónak ítélem — rossz lesz, amit rossznak láttam — jó lesz. Harmadik lépésben elkötelezetteké válunk.

Erről szól a tékozló fiú példázata is. Elindul egy úton — a saját útján —, de megfordul a gondolkodásmódja. A lelkiismeretén keresztül Isten országa betör az életébe: „magába szállt és azt mondta: az én apámnak hány bérese bővelkedik a kenyérben” (Lk 15,17). Isten országa tehát egyrészt Jézus Krisztus személyében mindig közöttünk van, vagyis jelenvaló; ugyanakkor eljövendő is, kibontakozása, mindenki számára való megnyilvánulása csak a jövőben fog bekövetkezni. Ezért imádkozzuk, hogy „Jöjjön el a te országod!”

Isten országa és a Sátán királysága

Luther a Miatyánk magyarázatában azt fejegeti, hogy ez az ige: „Jöjjön el a te országod” — mint minden ige a Bibliában — egyszerre megaláz és felemel, ledönt és felmagasztal, megriasz és vigasztal, rombol és épít, megsebez és bekötöz. Azért megalázó és riasztó, mert ha ezt kérjük: „Jöjjön el!”, akkor el kell ismerünk, hogy Isten országa még nem jött el. Ha így van, két szempontból is lehet okunk a kétségbeesésre. Egyrészt Istent fosztottuk meg attól, ami megilleti őt, az ő királyságát. Másrészt magunk miatt eshetünk kétségbe, hiszen még szerencsétlen, nyomorult rabok vagyunk, egy idegen világban, aminek Sátán a fejedelme, s így bármely pillanatban méltán elkárhozhatnánk. Ha azonban ez a gondolat már eléggé gyötör bennünket, amikor a törvény halált mond ki ránk, akkor a nyomorúságunkban kiált-hatunk, őszintén imádkozhatunk a mi drága Urunkhoz, hogy szabadítson meg minket a fogságból, a Sátán királyságából (Jn 16,11). Mindannyian e világ fejedelmének vagyunk alattvalói, amíg Isten országa nem jön el. De ez a királyság csak egy hatalmas méretű harc árán köszönthet be. Isten országa állandó harcban áll a Sátán fejedelemségével. Akik nem látják e harcot, akik jól érzik magukat e világban, azok nem érthetik Pál apostolt,

hogy itt, e földön „nincs maradandó városunk” (Zsid 13,14). Isten országa és igazsága azonban alapvetően más minőség, mint a földi ország. Ennek az országnak az állampolgárságáért hatalmas árat fizetett a mi kiváltónk. Élete árán vásárolt meg bennünket, és most már az övéi vagyunk. Ezért nekünk semmit sem kell tennünk, nem kell nyugtalanul ide-oda szaladgálnunk, vagy zarándokolnunk, jót cselekednünk, mondja Luther. Az ilyen nyugtalan lelkeknek szól Jézus kijelentése: Isten országa bennetek, közöttetek van. A megtért szívekben kell annak kivívóznia.

Isten országa
és a polisz

Természetesen a földi ország jólétén is munkálkodnunk kell. Sokan vannak, akik Isten országának polgáraitól a város, a polisz jólétén is fájóznak. Hogyan viszonyuljon egymáshoz a földi ország és Isten országa, a polisz és Isten városa, a *civitas terrena* és a *civitas dei*, a vezetők hatalma és Isten uralma? Jézus amikor azt tanította, hogy „Jöjjön el a te országod!”, akkor azért is imádkozott, hogy Isten uralma népünk felelős irányítói és vezetői szívében is jöjjön el. Nem a világot kell Isten országává átalakítanunk, hanem a világban élő emberek szívét kell kiszabadítani a rabtartó fogságából, és segítenünk kell, hogy Isten országának polgárainak legyenek.

Politika és vallás

Bár a poliszért is felelősek vagyunk, hinni csak Isten országában szabad. Az Evangélium hirdetőjének a politikusok felé az a feladata, hogy a politikusok lelkiismeretét ébren tartsa, hogy emlékeztessen, a hatalmat csak ideig-óráig kölcsön kapták, hogy sáfárkodjanak vele; hogy tudatosítsa: az Evangéliumot nem szabad manipulálni, ugyancsak életveszélyes e hitnek, ha Istent vagy a keresztény hitet emberi célok érdekében — bármilyen nemesek is legyenek azok — fel akarjuk használni. Ugyanakkor a keresztényeknek — mivel e világ polgárai is — kötelességük, hogy dolgozzanak a város, a polisz jólétén, s hogy emberként, polgárként politizáljanak. De a politikát és a vallást, az ember országát — és Isten országát ne mossuk egybe, mert akkor kölcsönösen gyengítik egymást. A politika maradjon politika, a vallás — vallás, a nemzet — nemzet, az Isten — Isten.

2. Az egyháznak mint Isten népének küzdelme Luthernél

Luther a *Nagykáté*-ban írja a következőket: „Hiszem, hogy él a földön egy szent nép és gyülekezet: csupa szent, egy fő, Krisztus alatt, a Szentlélek hívta egybe, egy a hite, a szándéka, a gondolkodása, sokféle adománya van, de egységes a szeretetben, nincs benne szakadás és elkülönülés. Én is egyik része és tagja vagyok, minden javainak élvezője és részestársa. A Szentlélek vitt oda, és illesztett testébe úgy, hogy meghallgattam és hallgatom Isten igéjét, mert így kezdünk bejutni. Azelőtt ugyanis egészen az ördögé voltunk, sem Istenről, sem Krisztusról nem tudtunk semmit.”

Az egyház jegyei
Luthernél

A *Zsinatokról és az egyházzól* című, 1539-ben írt munkájának harmadik részében Luther hét pontban sorolja fel az egyház jegyeit, a *notae ecclesiae*-t. Szerinte az egyház nemcsak *ecclesia*, hanem *sancta, catholica, christiana*, s a „Kirche” szó helyett a „keresztyén szent nép” elnevezés sokkal szerencsésebb lenne. Egyházzól van szó akkor is, amikor az Ószövetség az „Isten népe” kifejezést használja. Honnan ismerhető tehát fel az egyház? A hét jegyet — írja Luther — akár „hét szentségnek” is nevezhetné, de mivel e kifejezésnek számára rossz íze van, ezért inkább a „keresztyéni megszenteltetés hét fő részének”, vagy „hét ereklénynek” nevezi. A hét jegy közül az elsőt és az utolsót részletesen is felidézük.

Isten igéje

Ezek a következők: 1. Isten igéje: „Ott egyház van, ahol megvan az Isten igéje. Az Isten igéje a fő dolog, ez a főszentség, melytől a keresztyéni név a szent nevet kapta. Mert Isten igéje szent, megszentel mindent, amihez ér, sőt az ige magának Istennek a szentsége, az Istennek ereje, amely üdvözít (Róm 1,16). Az előszóval hirdetett igéről beszélünk... akik hisznek benne és cselekszik is azt... Ahol tehát látod és hallod, hogy az ilyen igét hirdetik, ott ne legyen kétséged, ott bizonyára kell, hogy legyen igazi *Ecclesia sancta catholica*... bárha nagyon kevesen is vannak. Ahol az (Isten igéje) van, ott keresztyéni szent népek is kell lennie. Mert Istennek igéje nem lehet Istennek népe nélkül. Viszont Istennek népe sem lehet Isten igéje nélkül. Isten igéje az, ami csodát művel, mindent rendbe hoz, mindent fenntart, mindent véghezvisz, minden ördögöt kiűz... mi tudjuk, hogy az ige az első és főszentség, hogy ez szüli, tartja, táplálja, erősíti az egyházat, ahogy Szent Ágoston is mondja: *Ecclesia verbo Dei generatur, alitur, nutritur, roboratur*. (Az egyházat Isten igéje szüli, tartja, táplálja, erősíti).” Az Isten igéje teremti az egyházat, és nem fordítva.

A további jegyek: 2. A keresztség; 3. Az oltáriszentség (Az úrvacsora); 4. A kulcsok hatalma; 5. Az egyházi szolgák elhívása; 6. Az imádság.

A kereszt jegye

Végezetül a hetedik jegy a kereszt. „Külsőleg is megismerhető a keresztyéni szent nép az üdvösséges szent kereszten, azon, hogy el kell szenvednie minden szerencsétlenséget és üldözést, minden megpróbáltatást és bajt (ahogy a Miatyánk mondja) az ördög, a világ és a test részéről, hogy el kell túrnie belső szomorúságot, félelmet, retteget, külső szegénységet, megvettetést, betegséget, gyengeséget, hogy hasonlóvá legyen urához, a Krisztushoz. És mindezen szenvedések indító okának egyedül annak kell lenni, hogy erősen ragaszkodik Krisztushoz és Istennek igéjéhez: s így a Krisztusért szenved.”

Luther számára az egyház alapvetően „kereszt formájú”. Egyéni életünk és az egyház élete is e földön harc és küzdelem. A keresztségünkben mondunk először ellene az Ördögnek. Mi

van keresztségünk és a halálunk között? A „kereszt formájú” élet, a keresztyén ember és az egyház élete ugyanis kiabrázolja a Krisztust. A Krisztust követő egyház életében a harc (*ecclesia militans*) a keresztyén élet velejárója. A hitvallásokkal kapcsolatban írja Luther: „Nem jó jel az, ha a hívők nem harcolnak az Ördöggel, aki a sarkukat mardossa, ez ugyanis azt jelenti, hogy a sarokmardosó nyugton végezheti a maga dolgát. Am ha nincs nyugalma és ordít, az annak a jele, hogy megtámadták és le fogják győzni. Mert Krisztus támadást indított az ördög háza ellen. Bizony, ha valaki a keresztyén egyházat békeségben, keresztnélkül, eretnekek nélkül, pártoskodók nélkül szeretné látni, annak csalódnia kell. Mert ha ilyennek látod, akkor az bizony az ördög hamis egyháza, s nem pedig a valódi egyház.”

Az egyház történetisége

Luther látta, hogy az egyháznak nemcsak jelene, hanem története is van. Az egyház történetének alapja a Jelenések könyve. Az egyházon belüli harcot Isten és a Sátán harcaként értette, s vallotta, hogy ez a konfliktus csak Krisztus második eljövételével ér véget. A Jel 12,7 (Mihály viaskodása a sárkánnyal) alapján írja a következőket: „Ugyanennek a harcnak kell végbemennie e földön a látható egyházban is. Ezt a harcot nem az angyalok vívják, hanem a keresztyének, akik hitükkel Krisztus országának polgárai. Harcolnak pedig az ördöggel, aki a világot elhiteti. Nincs a földön más harc, csak ez az egy. E harc fegyvere nem páncél, kard, dárda, puska, vagy testi erő, hanem az ige egyedül.”

Ecclesia abscondita

Az igazi egyház Luther számára mindig rejtett: *ecclesia abscondita*. Isten népe szétszórt polgárság (*deserta civitas*), s az egyház elrejtett a kereszt alatt. A Jelenések könyvéhez írt második előszavában írja: „Az egyházhoz értelmekkel nem férközhetsz közel, még ha összes szemüveged felteszed is. El tudja rejteti az ördög, betemeti botránkozással és meghasonlással, hogy bőven találj rajta botránkoznivalót. S Isten is elrejteti a gonosztettek és a mindennemű bajok mögé, hogy bolonddá téve magadat hamis ítéletet kiáltasz rá. Mert azt akarja, ne szemekkel, hiteddel fogd fel azt. Mert azt hisszük, amit látunk... Mert önmaga elől is erősen elrejteti a keresztyén, hogy nem látja önnön szentségét és erényességét, hanem csupa hibát és gyalázatot talál magán.”

3. Entosz hümon

Mit jelent, hogy Isten országa bennetek van? Azt, hogy Isten királysága és uralma Jézus Krisztus eljövételével, szolgálatával, keresztthalálával és feltámadásával az emberi szívben nem kevés harc és forradalom árán születhet meg. Keresztségünkkel, lelki újjászületésünkkel Isten népéhez, királyi nemzetségéhez, az Ő testéhez tartozunk, de a Mester küzdelmét, szenvedését, kereszthordozását az ő egyháza is kiabrázolja. Így, és csakis így osztozhatunk az Ő húsvéti győzelmében.

A mennyek országa és az iszlám

TUSKE LÁSZLÓ

A szerző 1953-ban született. Arabista, az Avicenna Közel-Keleti Kutatások Intézetének főmunkatársa, a PPKE BTK Arab Tantervezésének oktatója.

Wö. H. Küng – J. van Ess: *Párbeszéd az iszlámról*. Palatinus, Budapest, 1998.

Az iszlám teológiája: a kalám

T. Nagel: *Geschichte der islamischen Theologie*. München Beck, 1994, 86–94, 239sok.

Az iszlám dogmatikai rendszere hagyományosan nem ismeri az Isten országával kapcsolatos elképzeléseket. Csak a legutóbbi időkben jelentek meg olyan értekezések, amelyek kísérletet tettek arra, hogy a keresztyénységben központi kérdésként kezelt fogalmat az iszlám egészében értelmezzék, és adekvát választ adjanak az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdésekre. A következőkben arra mutatunk rá, hogy miként maradt el az iszlám dogmatikájából az Isten országa, majd egy modern muszlim szerző írásának vonatkozó részeit mutatjuk be.

Mindenekelőtt néhány általános megjegyzést kell tennünk az iszlámról és a dogmatikájáról.¹ Ha elemezzük az iszlám teológiájának történeti alakulását és tartalmát, világossá válik, hogy milyen okok indokolják az Isten országa fogalmának kimaradását a tárgyalt kérdések közül. Ismert, hogy az iszlám teológiája, a *kalám* a tematika, a kidolgozottság és gyakorlati érvényesülés tekintetében más, mint a keresztyénység logikailag megalapozott, sokrétű és részletesen kimunkált rendszere. Történeti szempontból jól látható, hogy a 7. század elején kialakult vallás gyors területszerzése révén olyan népekkel került kapcsolatba, amelyeknek a vallási elképzelései és nézetei világosan kifejezhető rendszert mutattak, s amelyekkel kapcsolatban elemi érdekként jelent meg a muszlimok körében az iszlám apológiájának megfogalmazása.

A *kalám* beszédet jelent, és semmilyen körülmények között sem jelenti valamilyen végérvényes, előre adott tényállás rögzítését. A kalám során a beszélő és a partner egymás számára lépnek fel, és beszélgetésük révén viszik előre a gondolatot, azt lehet mondani, hogy a kalám *sui generis* polemikus jelleggel bír. A dolog természetéből következően a politikai győzelmet arató iszlám természetű teológiai, vagy legalábbis valláselméleti kérdésekben követték a meghódított területek keresztyén vallású népeinek dogmatikáját, s azok vezető teológusaival, mint például Damaszkuszi Jánossal polemizálva alakították ki saját dogmatikai rendszerüket.² A kalám apologetikus jellegét éppen ez magyarázza, s ezzel indokolható az is, hogy módszere értelmező, védekező, mindig mintegy feltételezi az ellenfelet, akit meg kell győznie állításának helyességéről. Nem a megfelelő érvrendszer tárgyszerű, nyugodt kibontakoztatása és végiggondolása jellemzi tehát, hanem az előadó kísérlete arra, hogy előnyt biztosítson önmagának, még akkor is, ha ezt nem a legtisztességesebb eszközökkel éri el. A kalám sajátossága még, hogy az